

ΤΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΑΜΦΙΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ—ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Μεγίστην σημασίαν—κατ' ἔξοχὴν διὰ τὴν Θεῖαν λειτουργίαν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας—ἐνέχουν τὰ ἄμφια τοῦ ἱεροῦ Βήματος, τὰ κυρίως λειτουργικὰ ἄμφια, ἥτοι τὰ διαφόρου σχήματος καὶ μεγέθους ὑφαντὰ ἢ κεντητὰ μετὰ σταυρῶν καὶ συμβολικῶν λειτουργικῶν παραστάσεων ὑφάσματα, δι' ὧν ἐπικαλύπτονται τὰ φέροντα τὰ τίμια δῶρα ἱερὰ σκευὴ (τὸ ἅγιον Ποτήριον καὶ ὁ δίσκος), ὡς καὶ τὰ διακοσμοῦντα τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, τὸ Κιβώριον καὶ τὰ βημόθυρα ἐπικαλύμματα ἢ παραπετάσματα ¹.

1. Τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἢ ἱερὰ ἄμφια διακρίνομεν εἰς *ιερατικὰ ἄμφια*, ἥτοι πολυτελῆ ἐνδύματα, χρησιμοποιούμενα ὑπὸ τοῦ κλήρου κατὰ τὰς ἱεροτελεστίας, καὶ εἰς ἄμφια τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἢ *λειτουργικὰ ἄμφια*. Συνήθως παρ' ἡμῖν ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ξένοις συγγέονται ἢ τίθενται ἀδιαφόρως οἱ ἀνωτέρω ὅροι. Ἐκκλησιαστικὰ ἢ ἱερὰ ἄμφια εἶνε τὸ γενικὸν ὄνομα, ἱερατικὰ δὲ καὶ λειτουργικὰ τὰ εἶδη, εἰς τὰ ὁποῖα διακρίνονται τὰ ἱερὰ ἄμφια.

Ὡς γνωστόν, ὁ ὅρος ἄμφια εἰς τὰ Εὐχολόγια ἀλλὰ καὶ παρὰ Du Cange, Θεσαυρῷ Ἑρρίκου Στεφάνου καὶ Λεξικοῖς, λαμβάνεται κυρίως ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν καλυμμάτων τῆς Ἁγ. Τραπέζης καὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν (πρὸβλ. Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἔκδ. Βενετίας, 1863, σελ. 326 «τάξις περὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης, ἧς τὰ ἄμφια διεφθάρησαν»)· τὰ Εὐχολόγια μάλιστα μεταχειρίζονται καὶ τὰς λέξεις: ἀμφίσις, ἀπαμφίσις («καὶ μετὰ τὸ Ἀμὴν ἀπαμφιάζει τὴν ἁγίαν Τράπεζαν» «καὶ γίνεται ἢ ἡ ἐκπλυσίς καὶ ἡ ἀμφίσις». Εὐχολόγιον, σελ. 324, 326 κ. ἄ.).

Οἱ βυζαντινοὶ ὅμως συγγραφεῖς ὑπὸ τὸν ὄρον ἄμφια ἐννοοῦν καὶ τὰ βασιλικὰ φορέματα (παρὰ Ψευδοκωδινῶ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, ἔκδ. Preger, 1903 σελ. 285 «καὶ ἄμφια βασιλικὰ ἰδιόκτητα αὐτοῦ (τοῦ Τιμισκῆ) ἐχαρίσατο τῇ Ἐκκλησίᾳ») καὶ γενικῶς τὰ πολύτιμα, λαμπρὰ ἐνδύματα τῶν βασιλέων καὶ κληρικῶν, εἴτα δὲ μόνον τῶν κληρικῶν, ἰδιαίτατα ἐπὶ τουρκοκρατίας (βλ. Γ. Σωτηρίου, Τὸ Ὁράριον τοῦ διακόνου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α' 1926 σελ. 405 κ. ἄ.).

Ἡ περὶ τῶν λειτουργικῶν τούτων ἀμφίων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας βιβλιογραφία εἶνε ἐλλιπεστάτη ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σχετικὴν πρὸς τὰ ἱερατικὰ ἄμφια βιβλιογραφίαν. Ἐνῶ δηλαδὴ διὰ τὰ ἱερατικὰ ἄμφια τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ κλήρου, στενῶς συνδεδέμενα μὲ τὴν βυζαντινὴν ἐνδυμασιολογίαν (σπουδαιότατον ἀλλὰ καὶ δύσκολον κεφάλαιον τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας), ἔχομεν σχετικῶς ἱκανὰς ἐργασίας, διὰ τὰ λειτουργικὰ ἄμφια ἐλλείπει συστηματικὴ μελέτη. Ὅτι ἔχει γραφῆ δι' αὐτὰ μέχρι τοῦδε περιλαμβάνεται παρ' ἡμῖν εἰς τὰ ἐγχειρίδια τῆς Λειτουργικῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνεται ἡ Λειτουργικὴ τοῦ ἀειμνήστου

Τὰ ἐπικαλύμματα τῆς ἁγίας Τραπέζης φέρουν τὰ ὀνόματα : *σινδών*, *κατασάρκιον*, *ἐνδότη*, *εἰλητόν* καὶ *ἀντιμήσιον*, τὰ τῶν τιμίων δώρων : *Ἄερες* καὶ τὰ τοῦ Κιβωρίου καὶ τῶν βημοθύρων : *καταπειάσματα* καὶ *βῆλα*.

Τὰ λειτουργικὰ ταῦτα ἄμφια συνδέονται στενῶς πρὸς ἄλληλα, προσλαβόντα διαφοροὺς συμβολικὰς ἐννοίας, ὑπέστησαν δὲ διαφοροὺς μεταβολὰς μὴ ἐξηκριβωμένας εἰσέτι ἐπαρκῶς.

1. *Ἄμφια ἁγίας Τραπέζης*. Ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης (εἴτε ἐπὶ τῆς κινήτης ἐν ἀρχῇ εἴτε ἐπὶ τῆς ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰῶνος ἀκινήτου) ἠπλοῦτο εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὀθόνη, ἐφ' ἧς ἐτίθεντο κατὰ τὴν τέλει τῆς θείας λειτουργίας τὰ φέροντα τὰ τίμια δῶρα ἱερὰ σκευή. Αὕτη ἐκλήθη *σινδών*, ἐνθυμίζουσα τὴν καθαρὰν σινδόνα, δι' ἧς ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ ἐνεύλησε τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν ἀποκαθήλωσιν (πρβλ. Ἰσίδ. Πηλουσιώτην, Migne, 78,264 «ἡ καθαρὰ σινδὼν ἢ ὑφαπλουμένη τῇ τῶν θείων

Π. Ρομπότη, Ἀθήναι 1869, διεξοδικώτερον δὲ ἐξετάζονται ταῦτα μετὰ παραθέσεως μαρτυριῶν ἐκκλ. συγγραφέων εἰς τὸ ἀξιόλογον ἔργον τοῦ Κ. Καλλινίκου, Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, Ἀλεξάνδρεια, 1921 σελ. 107—216.

Τὰ ἡμέτερα λειτουργικὰ ἄμφια ἀναφέρονται εἰς τὰ Εὐχολόγια, ὡς εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Δομινικανοῦ Jacob Goar ἐκδοθὲν Εὐχολόγιον (sue rituale Gregorum, 1647), μνημονεύονται δὲ καὶ εἰς παλαιότερα περιηγητικὰ ἔργα μετὰ σχετικῶν εἰκόνων, συνδεόμενα πάντοτε ὑπὸ τῶν ξένων τούτων περιηγητῶν μετὰ τῶν ἱερατικῶν ἀμφίων τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ κλήρου.

Παρὰ τοῖς ξένοις καὶ ἰδίᾳ τοῖς Δυτικοῖς ἔχουν εὐρύτερον ἐξετασθῆ ταῖς λειτουργικὰ ἄμφια τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας, καλούμενα διὰ τοῦ γενικοῦ ὀνόματος : *paramenta*, οὐσιαστικῶς διάφορα ἐν πολλοῖς τῶν ἡμετέρων (ὡς τὰ : *antipedium*, *corporale*, *palla*, *bursa* κ.ἄ.). Καὶ τούτων ἄλλως τε ἢ ἐρμηνεῖα δὲν ἀνέρχεται πέραν τοῦ 15ου αἰῶνος (ἀρχαιότερος εἶνε ὁ Barromäus, ὁ ὡς ἅγιος τιμώμενος, εἰς τὸ ἔργον του *Instructio de supellectili*, 1445, ὅστις εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὸ ἀπὸ τοῦ 9ου—10 αἰ. χρονολογούμενον *Liber pontificalis*). Σήμερον κύριον δι' αὐτὰ ἔργον παραμένει τὸ ὑπὸ τοῦ J. Braun, *Handbuch der Paramentik*, Freiburg i. B. 1912, συγγραφῶς καὶ τοῦ χρησιμωτάτου διὰ τὰ ἱερατικὰ ἄμφια τῆς παπικῆς κυρίως Ἐκκλησίας μεγάλου ἔργου του «*Die liturgische Gewandung in Occident u. Orient*, Freiburg i. B. 1907 (καὶ παρὰ Braun συγγέονται οἱ ὄροι ἱερατικά καὶ λειτουργικά ἄμφια).

Ἐπίσης ἀναγράφονται ταῦτα καὶ εἰς μελέτας ἀναφερομένας εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Θ. λειτουργίας τῶν : L. Duchesne, Baumstark, Neale κ.ἄ. (πρβλ. καὶ Λειτουργικὰς τῆς Δυτικῆς Θεολογίας, ὡς εἶνε ἡ νεωτέρα γνωστὴ εἰς ἡμᾶς Λειτουργικὴ τοῦ F. Schubert, *Liturgik*, Leipzig, 1934⁸).

Παρ' ἡμῖν ἀξιολόγους παρατηρήσεις περὶ τῶν λειτουργικῶν ἡμῶν ἀμφίων παρέχει ὁ καθηγητὴς Παν. Τρεμπέλας εἰς τὸ ἔργον του «*Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*» Ἀθήναι 1935, εἰδικὴν δὲ περὶ Ἄερος μελέτην ἐπεχειρήσεν ἡ Βεν. Κώττα εἰς ἀνακοινώσεις της εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐταιρείαν καὶ εἰς ἰδιαιτέραν μελέτην ἐν *Atti del V Congres di studi bizantini*, Roma, 1934, μετὰ τὴν λίαν ἀμφισβητουμένην, ὑποστηριζομένην δὲ ὑπ' αὐτῆς θέσιν τῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν τελουμένων ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ βυζαντινοῦ θεάτρον.

δώρων διακονία, ἡ τοῦ Ἀριμαθείας ἐστὶν Ἰωσήφ λειτουργία» (βλ. Πίν. Α' εἰκ. 1, ἐνθα εἰκονίζεται ἡ ἁγία Τράπεζα μετὰ τῆς σινδόνης).

Βαθμηδὸν πρὸς εὐπρεπεστέραν τῆς ἁγίας Τραπέζης διακόσμησιν ἐτέθησαν ἄνωθεν τῆς σινδόνης πολυτελέστερα ὑφάσματα: ἡ ἁγία ἐνδυτή, ἔχουσα ἐνίοτε καὶ ταβλίον (χρυσοκέντητον ἐπίδημα) μαρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου («οἱ βασιλεῖς ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης γεγόμενοι ἀσπάζονται τὸ ταβλίον τῆς ἁγίας ἐνδυτῆς ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου τοῦτο ὑφούμενον καὶ τοῖς δεσπόταις πρὸς ἀσπασμὸν προσαγόμενον» (Migne, 112, 164). Βραδύτερον ἐτέθη ἄνωθεν τῆς ἐνδυτῆς καὶ τὸ εἰλητόν (τὸ παρὰ τοῖς λατίνοις corporale), βραχύτερον ἀμφίασμα, ἀναδιπλούμενον ἢ τυλισσόμενον (ἐκ τοῦ εἰλέω-εἰλήσω) πρὸ τῆς ἐναποθέσεως τῶν τιμίων δώρων καὶ κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς θείας λειτουργίας, μαρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ, ὅστις ἀποδίδει εἰς αὐτὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν πρὸς τὴν σινδόνα («τὸ εἰλητόν σημαίνει τὴν σινδόνα, ἐν ἧ ἔνευλίχθη τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐκ τοῦ σταυροῦ καταβὰν καὶ ἐν τῷ μνημείῳ τεθὲν» (Goar, σελ. 112).

Σινδὼν, ἐνδυτὴ καὶ εἰλητόν προσλαμβάνουν βαθμηδὸν καὶ ἄλλα ὀνόματα. Ἡ ἀρχικὴ σινδὼν παραμένει, καλύπτουσα τὴν μαρμαρίνην πλάκα τῆς ἁγίας Τραπέζης, κληθεῖσα μετὰ ταῦτα καὶ κατασάρκιον, ἠπλοῦτο δὲ ἄνωθεν αὐτῆς ἡ ἐνδυτὴ, καλουμένη καὶ τραπεζοφόρον (κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης «κατὰ σάρκα δὲ τὸ λεγόμενον εὐθύς καὶ μετ' αὐτὸ τραπεζοφόρον κέκτηται, ὅτι τάφος ἐστὶ καὶ θρόνος τοῦ Ἰησοῦ. Καὶ τὸ μὲν ἔστιν ὡς σινδὼν, ἐν ἧ περιερίχθη νεκρός, τὸ δὲ (τραπεζοφόρον ἢ ἐνδυτὴ) ὡς δόξης περιβολή, ὡς καὶ ὁ ἐπὶ τούτῳ ἐν τῷ τίθεσθαι ἔμφαίνει ψαλμὸς «ὁ Κύριος ἔβασίλευσεν...»). Ὁ Συμεὼν μάλιστα παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι εἰς τὰ τέσσαρα ἄκρα τῆς ἐνδυτῆς εἰκονίζοντο οἱ Εὐαγγελισταὶ («τέσσαρα δέ, λέγει, μέρη ὑφάσματος ταῖς τέσσαρσιν ἔχει γωνίαις ἢ ἱερὰ τράπεζα (ἐννοεῖ προφανῶς ἐνταῦθα τὸ τραπεζοφόρον ἢ τὴν ἐνδυτὴν), ὅτι ἐκ τῶν περᾶτων συνυφάνθη τῆς Ἐκκλησίας τὸ πλήρωμα. Καὶ τὰ ὀνόματα δὲ τῶν τεσσάρων ἐν τοῖς τέσσαρσιν-Εὐαγγελιστῶν» (τοῦτο μάλιστα δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ τὸ «ταβλίον» τοῦ Πορφυρογεννήτου).

Εἰς βυζαντινοὺς χρόνους ἠπλοῦτο εἰς ὠρισμένας στιγμὰς ἄνωθεν τῆς ἐνδυτῆς καὶ τὸ εἰλητόν, ὡς μαρτυρεῖται τοῦτο ἐν τοῖς Εὐχολογίοις, ἐνθα ἀναγράφεται τὸ εἰλητόν ὡς ἀπλούμενον κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς α' εὐχῆς, τῆς λεγομένης λειτουργίας τῶν πιστῶν, προπαρασκευαστικῆς εὐχῆς τοῦ λειτουργοῦ πρὸς ἐπιτέλεσιν τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ, φαίνεται, ὅτι εἰκονίζετο ὁ σταυρός, ἴσως δὲ καὶ ὁ Χριστὸς νεκρὸς ἐν μέσῳ ἀγγέλων κρατούντων ριπίδια μετὰ τοῦ «ἅγιος», ἠπλοῦτο δὲ εἰς τρόπον ὥστε τὸ βραχύτερον εἰλητόν νὰ ἀφήνῃ νὰ διαφαίνωνται τὰ ἐπὶ τῶν ἄκρων τῆς ἐνδυτῆς εἰκονιζόμενα σύμβολα τῶν 4 Εὐαγγελιστῶν. Εἰς μεταβυζαντινοὺς τέλος χρόνους εἰσήχθη ἡ μέχρι σήμερον ἐπι-

κρατούσα χρήσις τοῦ ᾠαντιμνησίου (ἀρχικῶς εἰς ἑτέραν χρήσιν προωρισμένου, ἀντὶ τοῦ εἰλητοῦ· βλπ. κατωτέρω).

2. ᾠμφια Κιβωρίου καὶ βημοθόρων. Εἰς τὸ ὑπεράνω τῆς ἀγίας Τραπεζῆς Κιβώριον, μεγάλων κυρίως ναῶν, ἀνηρτήθησαν πολύτιμα παραπετάσματα ἢ βῆλα εἴτε ἐπὶ τῶν τεσσάρων ὄψεων τοῦ Κιβωρίου, ὁπότε ἐλέγετο ἢ ἀμφίαισις *Τετράβηλον* (ὡς ἦτο τὸ τετράβηλον τοῦ Κιβωρίου τῆς ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως) εἴτε ἐπὶ τῆς κυρίας μόνον ὄψεως. Τὸ τελευταῖον ἐκαλεῖτο καὶ *Καταπέτασμα*, ἐνθυμίζον ἀρχικῶς τὸ Ἰουδαϊκὸν καταπέτασμα τὸ καλύπτρον τὰ ᾠγια τῶν ᾠγίων (πρβλ. Πίν. Α'. εἰκ. 1, ἔνθα τὸ βῆλον εἰκονίζεται μᾶλλον ὡς ἀνάμνησις τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καταπετάσματος), εἶτα δὲ γενικώτερον ὑποδηλοῦν τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ, ἣν συμβολίζει ἡ ἀγία Τράπεζα («τὸ ἐν τῇ θείᾳ τραπέζῃ ἱερὸν καταπέτασμα, λέγει ὁ Συμεών, τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκτυποῖ παρουσίαν, ἔνθα τῶν ἀγγέλων οἱ δῆμοι καὶ ἡ τῶν ἀγίων κατάπαυσις» Migne, 189, 273).

Τὸ καταπέτασμα τοῦτο εἰς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους κατεβιβάζετο, φαίνεται, ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἱεροουργοῦντος κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἀ' εὐχῆς τῆς λειτουργίας τῶν πιστῶν, ἀπλούμενον εἶτα ἐν τῇ ἀγίᾳ Τραπεζῇ πρὸ τῆς ἐναποθέσεως τῶν τιμίων δώρων καὶ τέλος μετὰ τὴν ἐπὶ τῆς ἀγίας Τραπεζῆς ἀπόθεσιν αὐτῶν χρησιμεῖον καὶ πρὸς ἐπικάλυψιν τῶν δώρων.

Ἡ χρήσις αὕτη συνάγεται ἐκ τῆς εἰς τὰς ἀρχαίας λειτουργίας ἐπιγραφῆς τῆς ἀ' εὐχῆς τῆς λειτουργίας τῶν πιστῶν ὡς «*εὐχῆς τοῦ καταπετάσματος*», ἥτις συμφωνεῖ πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ 19ου κανόνος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου, καθ' ἣν μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν κατηγουμένων ἐγίνοντο ὑπὲρ τῶν πιστῶν τρεῖς εὐχαί: «Μία μὲν—ἡ πρώτη—διὰ σιωπῆς (ὑπὸ τοῦ ἔχοντος ἀνωθεν τῆς κεφαλῆς του τὸ καταπέτασμα ἱερέως μυστικῶς ἀναγινωσκόμενῃ), ἡ δὲ β' καὶ γ' διὰ προσφωνήσεως»¹.

Εἰς τὴν βυζαντινὴν λειτουργίαν ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος ἡ ἐπιγραφή τῆς εὐχῆς ἀντικαθίσταται διὰ τῆς ἐπιγραφῆς «*εὐχὴ πιστῶν ἀ' μετὰ τὸ ἀπλωθῆναι τὸ εἰλητόν*». Προδῆλον εἶνε ὅτι ἡ χρήσις τοῦ καταπετάσματος βαθμηδὸν ἐξέλιπεν ἕνεκα τῆς ἀνηρτήσεως τοῦ τέμπλου, ἥτις συμπίπτει μετὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς Προσκομιδῆς εἰς αὐτοτελῆ τελετὴν (εἰσαγωγὴν Προθέσεως καὶ Μ. Εἰσόδου), παρέμεινε δὲ εἰς τὸν διαδεχθέντα τοῦτον μέγαν ᾠέρα (βλ. κατωτ.) ὁ ὑπεράνω τῶν τιμίων δώρων κραδασμὸς κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ Πιστεύω, ἀλληγορούμενος ὡς σεισμὸς τῆς Σταυρώσεως καὶ ᾠαναστάσεως τοῦ Χριστοῦ.

Τὴν θέσιν τοῦ καταπετάσματος, ὡς πρὸς τὴν χρήσιν τῆς ἐφαπλώσεως αὐτοῦ ἀνωθεν τῆς ἀγίας ἐνδυτῆς πρὸ τῆς ἐναποθέσεως τῶν τιμίων δώρων ἐπὶ τῆς ἀγίας Τραπεζῆς, κατέλαβε, φαίνεται, τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν καὶ δι' ἐπιγραφῆς τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας δηλούμενον, εἰλητόν.

1. *Ράλλη—Ποτῆ* Γ' σ. 188.

Εἰς τὰς ἄνευ κιβωρίου ἁγίας Τραπέζας τὸ καταπέτασμα ἀντικαθίστατο διὰ βήλου ἀναρτωμένου ἐπὶ τοῦ βημοθύρου, καλουμένου ἕως ὁμοίως «καταπέτασμα», ἀνασυρομένου δὲ καὶ τούτου εἰς ὄρισμένας στιγμὰς τῆς λειτουργίας (ὡς γίνεται καὶ παρ' ἡμῖν πρὸ τοῦ Πιστεύω, κατόπιν τοῦ παραμείναντος—ἐνέχοντος ὅμως ἑτέραν σημασίαν—ἀρχαίου παραγγέλματος: τὰς θύρας, τὰς θύρας...).

Διακοσμήσεις τοῦ καταπετάσματος διέσωσεν ὁ Σιλεντιάριος, περιγραφῶν τὸ τετραβῆλον τῆς ἁγίας Τραπέζης τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς τὸ κυρίως καταπέτασμα (τὸ βῆλον τῆς προσόψεως) παρίστατο ἐνυφασμένη ἐπὶ πολυτελοῦς μεταξωτοῦ ὑφάσματος ἡ παράστασις τοῦ Χριστοῦ ἐκτείνοντος τὴν δεξιὰν εἰς στάσιν κηρύγματος καὶ κρατούντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς Εὐαγγέλιον, ἐκατέρωθεν δὲ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζοντο αἱ μορφαὶ τῶν κορυφαίων Πέτρου καὶ Παύλου καὶ κατὰ τὰ ἄκρα τὰ ἐξέχοντα τοῦ Ἰουστινιανοῦ κρίσματα. Ἐπὶ τῶν τριῶν ἑτέρων βῆλων παρίσταντο οἱ ἱδρυταὶ τοῦ ναοῦ (Ἰουστινιανὸς καὶ Θεοδώρα) εὐλογούμενοι ἢ δεόμενοι πρὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου.

Γενικὴν περιγραφὴν καταπετάσματος ἄνευ δηλώσεως τῶν εἰκονιζόμενων παρεχει καὶ ὁ Θεοφάνης (Migne 108, 943), μνημονεύων δωρεὰν τοῦ Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Ραγκαβῆ († 813), ὅστις «προσήγαγε πολυτελεῆ κόσμον τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ ἐν τετραβῆλοις ἀρχαιοτεύκτοις ἐκ χρυσοῦ καὶ πορφύρας λαμπρῶς καθυφασμένοις καὶ θαυμασταῖς ἁγίαις εἰκόσιν πεποικιλμένοις». Ἄν τὸ περιεχόμενον τῶν θαυμαστῶν τούτων εἰκόνων ἐνεῖχε καὶ λειτουργικὸν χαρακτῆρα δὲν γνωρίζομεν, πάντως τὸ καταπέτασμα ὑφίστατο, ὡς ἐξαίρεσις, εἰς τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους, παρέμεινε ὅμως τὸ ὄνομα ταυτιζόμενον μετὰ τοῦ διαδεχθέντος τούτου μεγάλου Ἀέρος¹.

3. Ἄμφια τῶν τιμίων δώρων—ὁ μέγας Ἀῆρ. Τὰ ἐπικαλύπτοντα τὰ λειτουργικὰ σκευὴ ἄμφια ἐκλήθησαν Ἀέρες, διακρίνονται δὲ εἰς μικροὺς ἀέρας (καλύμματα ποτηρίου καὶ δίσκου) καὶ εἰς μέγαν Ἀέρα, καλύπτοντα ἀμφότερα τὰ ἱερὰ σκευή. Ὁ μέγας Ἀῆρ βαθμηδὸν κατέλαβε σπουδαιότητα θέσιν ἐν τῇ λατρείᾳ, προσεδόθησαν δὲ εἰς αὐτὸν κατὰ καιροὺς καὶ ἕτερα ὀνόματα, ἔνεκα τῶν ὁποίων μάλιστα καθίσταται σήμερον δύσκολος ἢ κατανόησις τῆς ἱστορικῆς τοῦ ἁμφίου τούτου ἐξελίξεως.

Ἀῆρ ἐν ἀρχῇ ἐλέγετο πιθανώτατα ἢ ὀθόνη ἢ τὸ ἐξ ὑμένων λεπτῶν ἐκ πετρῶν ταῖνος ριπίδιον, μαρτυρούμενα ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν,

1. Ἐκ τῆς μνείας ἐν τούτοις καταπετάσματος ὑπὸ τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, φαίνεται, ὅτι ἕκασταχοῦ παρέμεινε καὶ τούτο καὶ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Ἀέρος, ἂν καὶ ταυτίζεται πρὸς αὐτόν. Τὸν ταυτισμὸν μάλιστα τοῦ καταπετάσματος πρὸς τὸν Ἀέρα βλέπομεν καὶ ἐνωρίτερον παρὰ τῷ Γερμανῷ (Migne, 98, 100), «τὸ καταπέτασμα, ἦγον ὁ ἀῆρ, ἐστὶ καὶ λέγεται ἀντὶ τοῦ λίθου, οὗ ἡσφαλίσατο τὸ μνημεῖον ὁ Ἰωσήφ, ὅπερ καὶ ἐπεσφράγισεν ἢ τοῦ Πιλάτου κουστωδία».

ὡς κρατούμενα ὑπὸ τῶν Διακόνων καθ' ὃν χρόνον ἀπετίθεντο τὰ δῶρα εἰς τὸ θυσιαστήριον, δι' ὧν οἱ διάκονοι «ἤρεμα ἀπεσόβουν τὰ μικρὰ τῶν ἵπταμένων ζώων, ὅπως ἂν μὴ ἐγχερήπτονται εἰς τὰ κύπελλα» (Ἐπιστολ. Διακ. βιβλ. Η').

Ἐν τῷ ἄλλῳ οὗτος, ὡς ῥηθῆναι, ἐγένετο ἐνωρὶς *ἐξαπτερυγον*, διακοσμηθὲν δι' ἀγγέλων, κρατούντων λάβαρα, ἐφ' ὧν ἀνεγράφετο τὸ τριπλοῦν «Ἅγιος», ἐνῶ ὡς δὲ θύνη μετετέραπην εἰς πλείονα καλύμματα τῶν τιμίων δώρων, ἐξ ὧν τὸ μεγαλύτερον (ὃ κυρίως ἄηρ) ἀπέβη σὺν τῷ χρόνῳ κυριώτατον λειτουργικὸν ἄμφιον διακοσμηθὲν πιθανώτατα ἀρχικῶς διὰ τοῦ ὑποδηλοῦντος τὴν θυσίαν Ἀμνοῦ, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν τοῦτο ἐκ τῶν διασωθεισῶν διακοσμήσεων εἰς μαρμαρίνας παλαιοχριστιανικὰς ἀγίας Τραπεζίας (βλ. εἰκ. 19). Ἐν τῷ οὗτω διαμορφωθείς Ἅηρ ἀντικατέστησε, φαίνεται, τὸ καταπέτασμα, χρῆσις τοῦ ὁποίου, ὡς εἶπομεν, ἐγένετο εἰς τὰς ἀρχαίας λειτουργίας.

Ἀπὸ τῆς διαμορφώσεως τῆς θείας λειτουργίας ἐπὶ τὸ μεγαλοπρεπέστερον διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ χερουβικῆς ὕμνου (τῆς Μεγ. Εἰσόδου) καὶ τῆς καθορισθείσης προπαρασκευῆς τῶν τιμίων δώρων ἐν τῇ Προθέσει, ἀπέβη εἰδὸς τι λαβάρου, κοσμηθὲν νῦν διὰ τοῦ Χριστοῦ νεκροῦ, περιεφέρετο δὲ εἰς ὑστέρους χρόνους, ὡς λέγομεν κατωτέρω, ἐν πομπῇ κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς Προθέσεως εἰς τὴν ἀγίαν Τράπεζαν περιφορὰν τῶν δώρων ὑπὸ τῶν κρατούντων τὰ ἱερὰ σκευὴ ἱερῶν, ὑποβασταζόμενον ἄνωθεν τῶν κεφαλῶν τῶν ὑπὸ διακόνων (ἐνίοτε καὶ ἱερέων), κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν Προηγιασμένων, εἶτα δὲ καὶ εἰς λειτουργίας τῶν ἐπισήμων ἑορτῶν¹.

Ἡ ἀντικατάστασις τῆς συμβολικῆς παραστάσεως τοῦ Ἀμνοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ νεκροῦ μὲ τὴν συμβολικὴν καὶ ἐνταῦθα ἔννοιαν τοῦ θυσιομένου διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν πιστῶν Ἰησοῦ, ἤρχισε πιθανώτατα μετὰ τὴν ἀπαγόρευ-

1. Εἰς τινὰ μέρη διτηρήθησαν συνήθειαι, δυνάμεναι νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἀναμνήσεις τῆς διὰ τοῦ Ἀέρος κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους πομπῆς, μεταφερέσθαι εἰς τὸν ἐρμηνευόμενον κατωτέρω ἱστορικὸν Ἐπιτάφιον, μαρτυρούμεναι εἰς βυζαντινοὺς λειτουργικοὺς Κώδικας. Οὕτως εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 2870 κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἀναγράφονται τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Ἐπιταφίου (ὄρθρον τοῦ Μ. Σαββάτου) λέγεται: Μετὰ τοὺς αἶνους «Υπερευλογημένη Δοξολογία μεγάλη καὶ ἀπόλυσις, ἡ δὲ ἱερεὺς ἀλλάσσει τὴν ἱερατικὴν στολήν καὶ ἐνταῦθα τὸ ἅγιον Ἐδαγγέλιον μετὰ τοῦ ἱεροῦ καλύμματος ἕως τὸ μέσον καὶ βαστάζων αὐτὸ ἐπὶ τοῦ δεξιῦ αὐτοῦ ὄμου πλαγίως εἰσοδεύει, αἰνιτισμένον τοῦ σχήματος τὸν εὐσχήμονα Ἰωσήφ, ὃς τὸ ζωηφόρον σῶμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ οὕτω φέρων ἐνεταφίσε. Μετὰ δὲ τὸ τρίτον ἅγιος λέγει ὁ ἱερεὺς Σοφία καὶ λέγει εἰσοδικόν: ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ καὶ εὐθύς ψάλλομεν τὸ τροπάριον τῆς προφητείας κ.λ.π.». Εἰς τὸ «εἰσοδεύει» ἀντιστοιχεῖ σήμερον ἢ ἐκφορὰ τοῦ Ἐπιταφίου καὶ περιφορὰ ἔξω τῆς Ἐκκλησίας.

Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν συνάδελφον Π. Τρεμπέλαν, ὅστις εἰς τὸ ἔργον του «Αἱ τρεῖς λειτουργίαι» προσδιορίζει ἐκ Κωδικῶν τὰ κατὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ Ἀέρος κατὰ τὴν Μ. εἴσοδον (σελ. 81 πρβλ. καὶ σελ. 80) καὶ τὸν χρόνον καθ' ὃν ἤρξατο καθιερούμενη ἡ λιτάνευσις τῶν τιμίων δώρων ἐν τῇ Μ. Εἰσόδῳ (σελ. 168 σημ.).

σιν ὑπὸ τῆς ἐν Τρούλλω Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἥτις διὰ τοῦ 82 Κανόνος αὐτῆς ἀπηγόρευσε τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Ἄμνου¹.

Ὁ Ἄηρ ὅμως ἐσυνέχισε καὶ τὴν παλαιότεραν χρῆσιν τῆς διὰ τοῦ καταπετάσματος ἐπικαλύψεως τῶν δώρων, καλούμενος διὰ τοῦτο καὶ «ἀνωτάτων πέπλω» κατὰ τὸν Θεόδωρον Στουδίτην λέγοντα «ὁ δὲ ἱερεὺς τῷ ἀνωτάτῳ πέπλω, ὃ καὶ Ἀέρα οἶδεν ὁ λόγος καλεῖν, τὰ δῶρα ἐπικαλύπτει» (Migne 99,1689)· ἐπομένως ὁ Ἄηρ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Στουδίτου φαίνεται νὰ ἀντικαθιστᾷ τὸ καταπέτασμα ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς ἐπικαλύψεως τῶν δώρων, παραμένει ὅμως τὸ εἰλητὸν ἐφαπλούμενον ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης ἀνωθεν τῆς ἐνδυτῆς (ὡς δηλοῦται καὶ ἐκ τῆς μνημονευθείσης ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς : εὐχὴ α' μετὰ τὸ ἀπλωθῆναι τὸ εἰλητόν, ἥτις ἀντικατέστησεν ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος τὴν ἐπιγραφὴν : εὐχὴ τοῦ καταπετάσματος). Τὸ τοιοῦτον διήρκεσε μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων ὁ Ἄηρ μνησκύεται, διακοσμούμενος μεγαλοπρεπέστερον καὶ περιφερόμενος πομπωδέστερον, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν παρατιθεμένων κατωτέρω μνημείων. Φιλολογικὴν πηγὴν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἔχομεν μόνον τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης, λέγοντα «εἶτα τελευταῖον τὸν Ἀέρα θεῖς ὁ ἱερεὺς..... ὅς δὴ καὶ τὸ στερεώμα, ἐν ᾧ ὁ ἄστηρ καὶ τὴν σινδόνα σημαίνει· διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ἐσμυρνισμένον νεκρὸν πολλάκις περιφέρει τὸν Ἰησοῦν καὶ Ἐπιτάφιος λέγεται· αὐτὸ διδάσκει ἄχρι τέλους ὡς ἐπὶ πίνακι τὸ μυστήριον» (Migne 155,288). Παραλλήλως δὲ πρὸς τὸν μέγαν Ἀέρα ὑτῆρχον καὶ τὰ καλύμματα τῶν ἱερῶν σκευῶν καλούμενα ὁμοίως Ἀέρες (δισκοποτηροκαλύμματα), κοσμούμενα διὰ τῶν σκηνῶν τῆς θείας Μεταλήψεως μετὰ τῶν ἐπιγραφῶν «Λάβετε φάγετε.. Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες». Τὴν ὑπαρξιν τοιούτων Ἀέρων μαρτυρεῖ καὶ παλαιότερον ὁ Πορφυρογέννητος, ὅστις, μνημονεύων τὸ εἰλητόν, προσθέτει : «καὶ εἶθ' οὕτως ἀπλοῦσιν ἐπάνω τῆς ἁγ. Τραπέζης τοὺς δύο κατὰ τὸ εἰωθὸς Ἀέρας καὶ προσκνοῦσι διὰ χειρὸς τοῦ Πατριάρχου τὰ ἐπιδιδόμενα αὐτοῖς (τοῖς Δεσπόταις) δύο ἄγια ποτήρια καὶ τοὺς δύο ἁγίους δίσκους..» (Migne, 112,164)². Ἄν ὁ Ἄηρ μετὰ τοῦ Ἄμνου—καὶ μετὰ ταῦτα τοῦ Χριστοῦ νεκροῦ—ἦτο ἀπὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς Μ. εἰσόδου δὲν γνωρίζομεν, οὔτε διαφαίνεται τοῦτο εἰς ἐκκλησιαστικὰς πηγὰς.

Τὰ διασωθέντα καὶ εἰς τοιχογραφίας καὶ εἰς ὑφάσματα μνημεῖα ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, ὁ Συμεὼν δὲ Θεσσαλονίκης εἶνε

1. *Ράλλη καὶ Ποτλῆ*, ἔ. ἀ. Β' Ἀθήναι, 1852, σ. 492 κέ. Χαρακτηριστικὸν εἶνε ὅτι καὶ πολὺ βραδύτερον μετὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ Ἀέρος εἰς Ἐπιτάφιον παρέμεινεν ἐνιαχοῦ τὸ ὄνομα Ἄμνος διὰ τὸν Ἐπιτάφιον καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ ἄνθη, ὡς εἰς σημείωμά του ἐν «Ἀναπλάσει» 1935 φύλλ. 5 μνημονεύει ὁ καθηγητὴς Α. Ἀλιβιζᾶτος λεγόμενον ἐν Κεφαλληνίᾳ.

2. Ἡ χρῆσις αὕτη ἐπεκράτει πιθανῶς εἰς μεγάλους ναοὺς καὶ εἰς περιστάσεις καθ' ἃς μετεῖχον τῆς Θ. Εὐχαριστίας Ἀυτοκράτορες, ὁπότε ἦσαν πλείονες δίσκοι καὶ ποτήρια, ὡς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ.

ὁ μόνος βυζαντινὸς συγγραφεὺς ὁ περιγράφων τὴν πομπὴν τῆς Μ. εἰσόδου τὴν συμφωνοῦσαν πρὸς τὰ παρατιθέμενα κατωτέρω μνημεῖα.

Ὅμοιως ὡς ὑπόθεσις, εἰς διασωθέντα ὑφάσματα βασιζομένη, θὰ ἦδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὁ *τεμαχισμὸς* τοῦ Ἁέρος, ἢ παραμονὴ δηλ. τῆς κεντρικῆς αὐτοῦ παραστάσεως διὰ τὴν πομπὴν τῆς Μ. εἰσόδου καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν κατωτέρω προσαγομένων ὑφασμάτων μετὰ τῶν παραστάσεων τῆς θείας Μεταλήψεως ὡς καλυμμάτων τῶν ἱερῶν σκευῶν. Ὅπωςδὴποτε οἱ ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου μαρτυρούμενοι δύο Ἁέρες εἶνε λίαν πιθανὸν ὅτι συνυπῆρχον μετὰ τοῦ μεγάλου Ἁέρος (τοῦ μαρτυρουμένου ἄλλως τε ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ καλοῦντος τοῦτον «ἀνώτατον πέπλον»).

Ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἀλώσεως καὶ ἐντεῦθεν διὰ λόγους συνδεομένων πιθανῶς μὲ τὴν μὴ διευκρινισθεῖσαν εἰσέτι ἐπαρκῶς εἰσαγωγὴν τῶν στάσεων (ἐγκωμίων) τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου, ἴσως δὲ καὶ διὰ λειτουργικὰς αἰτίας (κατάργησιν τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων κατὰ τὴν Μ. Παρασκευῆν) ὁ Μ. Ἁἴρ μετετρέπη ἀπὸ λειτουργικοῦ ἀμφίου εἰς *ἱστορικὸν Ἐπιτάφιον*, ἦτοι εἰς εἰκόνα ἐπὶ ὑφάσματος τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου, χρησιμοποιουμένην κατὰ τὴν νυκτερινὴν ἀκολουθίαν τῆς Μ. Παρασκευῆς¹, ἀντικατεστάθη δὲ τὸ λειτουργικὸν τοῦτο ἀμφιον διὰ μετριόφρονος ὑφάσματος καλύπτοντος ἀμφοτέρω τὰ ἱερὰ σκευῆ, ἐπὶ τῶν ὁποίων τίθενται ἐπίσης ἀπλᾶ μικρότερα ὑφάσματα, ὁμοίως Ἁέρες καλούμενα, ὡς συνηθίζεται μέχρι ἡμῶν.

4. *Διασωθέντα μνημεῖα*. Κυριώτατον διασωθὲν μνημεῖον, δι' οὗ λαμβάνομεν σαφῆ ἰδέαν τοῦ βυζαντινοῦ Ἁέρος, εἶνε ὁ λεγόμενος *Ἐπιτάφιος τῆς Θεσσαλονίκης*, φυλασσόμενος νῦν ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ, ἔργον τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐνθα εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ ὁ Χριστὸς νεκρὸς ἐσυρνησμένος (ὡς περιγράφει τοῦτον ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης) μετὰ τῶν συμβόλων τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν εἰς τὰς γωνίας. Ἐνωθεν τοῦ Χριστοῦ παρίστανται τέσσαρες ἄγγελοι, ἐξ ὧν οἱ δύο πρῶτοι κρατοῦν ριπίδια μετὰ τοῦ «Ἁγίου», κάτωθεν δὲ εἰκονίζονται ἑξαπτέρυγα Σεραφεῖμ καὶ Χερουβεῖμ. Ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς παραστάσεως ἐκτυλίσσονται αἱ δύο σκηναὶ τῆς Μεταλήψεως «*Λάβετε φάγετε...*». «*Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες...*» (βλ. Πίν. Β', Γ' καὶ Δ'. εἰκ. 2—5). Ἐνταῦθα βλέπομεν ὅτι γίνεται συνένωσις τῶν μαρτυρουμένων διακοσμῆσεων

1. Δυσκόλως θὰ ἦδύνατο νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ ἐξήγησις τῆς μετατροπῆς ἀπὸ λειτουργικοῦ εἰς ἱστορικὸν Ἐπιτάφιον ἐκ τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ Μ. Ἁέρος εἰς τὴν καταργηθεῖσαν λειτουργίαν τῆς Μ. Παρασκευῆς κατὰ τὴν μεγάλην εἰσόδον καὶ τῆς παραμονῆς κατὰ τὸν ἐσπερινὸν τοῦ Μ. Σαββάτου πῆς περιφορᾶς τοῦ Ἁέρος ὡς Ἐπιταφίου ἄνευ τῶν τιμῶν δώρων, ὡς ἀναμνήσεως τῆς καταργηθείσης λειτουργίας τῆς Μ. Παρασκευῆς («Ἀνάπλαισις». ἔ. ἀ. σ. 58). Ὅμοίως ἀπαράδεκτος εἶνε ἡ ἐξήγησις τοῦ τεμαχισμοῦ τοῦ Ἁέρος «ὁσάκις ἡ λειτουργία εἶνε μικρὰ δι' ἐνὸς μόνον ἱερέως τελουμένη» (αὐτόθι σ. 57).

τῆς ἔνδυτῆς (σύμβολα τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν), τοῦ εἰλητοῦ (Ἰησοῦς νεκρὸς μετ' ἄγγελικῶν δυνάμεων) καὶ τῶν εἰς τὰ ἰδιαίτερα καλύμματα τῶν ἱερῶν σκευῶν παραστάσεων τῆς Θείας Μεταλήψεως. Εἶνε προφανές ὅτι ἡ συνένωσις αὕτη συντελέσθη ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, ὁπότε εἶχεν ἤδη ὁ Ἅγιος καταλάβει ἐξέχουσαν θέσιν ἐν τῇ λατρείᾳ, ἀποβάς τὸ κυριατάτον λειτουργικὸν ἄμφιον.

Τὴν κεντρικὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ νεκροῦ βλέπομεν καὶ εἰς συγχρόνους τοιχογραφίας βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν (Μυστρά, ἁγ. Ὅρους, Καισαριανῆς καὶ ἄλλαχοῦ) ὅπου εἰκονίζεται «ἡ μετὰ λαμπρότητος γινομένη τῶν τιμίων δώρων δορυφορία καὶ εἰσοδος», ὡς περιγράφει καὶ πάλιν ταύτην ὁ Συμεών, ὅστις προσθέτει «εἶτα οἱ τὰ θεῖα δῶρα κατέχοντες (πορεύονται) μεθ' οὗς οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τὸ ἱερὸν κατέχοντες ἔπιπλον, ὃ γυμνὸν ἔχει καὶ νεκρὸν εἰκονισμένον τὸν Ἰησοῦν» (βλ. Πίν. Δ'. εἰκ. 6).

Ἀναλογίαν τινὰ πρὸς τὸν Μ. Ἅερα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἔχει καὶ ὁ σύγχρονος Ἅγιος τοῦ ἁγίου Κλήμεντος τῆς Ἀχρῖδος ἐξ ἐπιγραφῆς χρονολογούμενος εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰ. ὅπου ὁμοίως ἡ ἀριστερὰ εἰκονιζομένη παράστασις τῆς Θείας Μεταλήψεως εἶνε προστεθειμένη, καλύπτουσα τὸ σύμβολον τοῦ Μάρκου.

Ἔτεροι διασωθέντες ἐν ρουμανικαῖς μοναῖς Ἅερες τοῦ 14ου αἰῶνος (ὡς ὁ τῆς Πούτνας Πίν. Ε'. εἰκ. 7), ἔχουν μόνον τὴν κεντρικὴν παράστασιν (τοῦ Ἰησοῦ νεκροῦ μετὰ τῶν ἄγγελικῶν δυνάμεων) φέρει δὲ καὶ τὴν ἐπιγραφὴν:

*Ἐξόν βλέπων θέαμα δῆμος Ἀγγέλων
Αἶνον ξένον κέκραγε, Υἱὲ Θεοῦ Δόγε»¹*

ἀνέκδοτος δὲ εἰσέτι Ἅγιος φυλασσόμενος εἰς ναὸν τοῦ Βερατίου Ἀλβανίας (Πίν. Ε'. εἰκ. 8) εἰκονίζει τὸν Χριστὸν νεκρὸν ἐξηπλωμένον ἐπὶ σινδόνης (ὡς εἰκονίζεται καὶ ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ 12ου αἰ. ἐν Σάμαρι Μεσσηνίας). Φέρει τὴν ἐπιγραφὴν ἀριστερὰ Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστός) ὁ Ἐπιτάφιος, περιβάλλεται ὑπὸ ἄγγελικῶν δυνάμεων καὶ δύο Προφητῶν κρατούντων εἰλητάρια ἐνώ τὸ βάθος πληροῦται δι' ἀστέρων².

Τὴν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μετατροπὴν τοῦ Ἅερος βλέπομεν συντελουμένην μόλις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 15ου αἰῶνος, ὁπότε ἀρχεται μετατρέπομενος βαθμηδὸν ὁ Μ. Ἅγιος εἰς ἱστορικὸν Ἐπιτάφιον, φέροντα τὰς ἐπιγραφὰς «ὁ Ἐνταφιασμός», «ὁ Ἐπιτάφιος Θεῶνος». Ἐν αὐτῷ εἰκονίζονται περὶ τὸν νεκρὸν Ἰησοῦν ἡ Θεοτόκος, αἱ Μυροφόροι μετὰ τοῦ Ἰωσήφ

1. Ὁ Ἐπιτάφιος οὗτος εἶνε ἀφιέρωμα κατὰ τὴν κάτωθεν τῶν παραστάσεων ἐπιγραφὴν «Καισαρίσεως Εὐφημίας μοναχῆς καὶ τῆς θυγατρὸς Εὐπραξίας μοναχῆς βασιλείσεως Σεργίας» (βυζαντινῆς πριγκιπίσεως). Οἱ Ἐπιτάφιοι τῆς Πούτνας ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Ο. Tafrahi, Le monastère de Poutna, Paris, 1925.

2. Φωτογραφίαν—ἀτυχῶς ἀμαυρὰν—τοῦ πολυτίμου τούτου Ἅερος—Ἐπιταφίου παρεχώρησεν εἰς ἡμᾶς εὐγενῶς ὁ κ. Φίλιππος Δραγοῦμης.

και τοῦ Νικοδήμου, αἱ ἀγγελικαὶ δυνάμεις, παραμένουν δὲ και τὰ σύμβολα τῶν 4 Εὐαγγελιστῶν, ὡς εἶνε σλαβωνικὸς Ἐπιτάφιος τοῦ ἔτους 1490 διασώζων εἰς τὰς γωνίας τὰς ἐκφωνήσεις «ἄδοντα, βοῶντα, κεκραγότα και λέγοντα» χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ἀρχομένης μετατροπῆς τοῦ Ἀέρος εἰς Ἐπιτάφιον ὡς εἶνε και Ἐπιτάφιος τῆς Μ. Δοχειαρίου τοῦ ἔτους 1609 ἄνευ τῶν ἐκφωνήσεων (Πίν. Σ'. εἰκ. 9—10). Ἡ μετατροπὴ εἶχεν ἤδη συντελεσθῆ τὸν 16ον αἰ. ὡς βλέπομεν εἰς τὸν Ἐπιτάφιον τῆς μονῆς Σουμελᾶ Τραπεζεῦντος τοῦ ἔτους 1538 (Μουσειῦ Μπενάκη) (Πίν. Ζ'. εἰκ. 11).

Τὸ βάθος και εἰς μεταγενεστέρους Ἐπιταφίους διακοσμεῖται δι' ἀστέρων, προστιθεμένων τῶν συμβόλων Ἡλίου και Σελήνης, και τέλος εἰς σχετικῶς νεωτέρους χρόνους ἢ ὅλη παράστασις εἰκονίζεται κάτωθεν κιβωρίου μετ' ἀνηρημένων κανδηλῶν ἄνευ τῶν συμβόλων τῶν 4 Εὐαγγελιστῶν (Πίν. Ζ'. εἰκ. 12) τῶν ἀγγέλων περιοριζομένων εἰς δύο ἐκατέρωθεν τῆς σκηνῆς ἢ διαφαίνεται ὀπισθεν τῶν παραστάσεων ὁ Σταυρὸς τῆς Ἀποκαθηλώσεως.

Ἀκολουθεῖ σειρά ἑλληνικῶν Ἐπιταφίων τοῦ 17ου αἰῶνος και ἕξις τῶν Μουσειῶν Ἀθηνῶν—Βυζαντινοῦ, Μπενάκη 1649, Κοσμητικῶν Τεχνῶν 1650 κ.λ.π. Ἐρμηνευτικαὶ τῆς χρήσεως εἶνε αἱ εἰς τὰς παρυφὰς μακροὶ ἐπιγραφαὶ—ἕμνοι και τροπάρια τῆς ἀκολουθίας τῆς Μ. Παρασκευῆς: «Ὁ Εὐσχίμων Ἰωσήφ...», «Ἡζωὴ ἐν τάφω...», «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία...».

Δισκοποτηροκαλύμματα. Ἀφ' ἑτέρου διεσώθησαν εἰς θησαυροφυλάκια μονῶν ἱκανὰ ὑφάσματα μετὰ τῆς παραστάσεως τῆς θείας Μεταλήψεως (ἦτοι οἱ δύο μικροὶ ἄερες πρὸς ἐπικάλυψιν τῶν τιμίων δώρων). Ἄν οἱ μικροὶ οὗτοι ἄερες παρέλαβον τὰς παραστάσεις ἐκ τοῦ Μ. Ἀέρος διὰ τεμαχισμοῦ ἢ ἂν ὡς ἐπικαλύμματα τῶν ἱερῶν σκευῶν προϋπῆρχον τοῦ Μ. Ἀέρος δὲν γνωρίζομεν.

Ἀρχαιότεροι μικροὶ ἄερες μετὰ τῶν παραστάσεων τῆς θείας Μεταλήψεως διεσώθησαν ἐν Ἰταλίᾳ, ἐν Ρουμανίᾳ (Πούτνας τοῦ 1461) και εἰς Μουσειᾶ τῶν Ἀθηνῶν (Πίν. Η'. εἰκ. 13—14) πάντες τοῦ 15ου αἰῶνος.

5. **Ἀντιμήνια.** Τὰς διακοσμήσεις τοῦ Ἀέρος και τοῦ μετατραπέντος εἰς ἐπιτάφιον ἄμφιου βλέπομεν και εἰς διασωθέντα μέγαν ἀριθμὸν μεταβυζαντινῶν ἀντιμηνίων, δι' ὧν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἰδέαν τινὰ τῶν κατὰ καιροὺς διακοσμήσεων, καθ' ὅσον τὸ ἀντιμήνιον, ὡς φορητὴ ἀγία Τράπεζα, ἀνεπλήρου τὰ κυριώτατα λειτουργικὰ ἄμφια.

Τὸ ἀντιμήνιον, γνωστὸν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος (μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου ἐν ἐπιστολαῖς του, ὡς θυσιαστήριον καθηγιασμένον ἐν σινδόνι ἢ σανίσειν» Migne, 94.1056) εἶναι τὸ διὰ μύρου ἐν τοῖς ἐγκαινίοις ναοῦ καθαγιαζόμενον λειτουργικὸν ἄμφιον, κατασκευαζόμενον κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ λινοῦ ὑφάσματος (σπανιώτερον ἐκ ξύλου), μετὰ προσερχομένων ἢ προσηλωμένων ἁγίων λειψάνων, χρησιμοποιούμενον διὰ τὴν τέλει τῆς θείας Λειτουργίας εἰς μέρη ἔνθα

δὲν ὑπάρχει ἁγία Τράπεζα (οἶον: πλοῖα, σκηναὶ στρατοπέδων ἢ εἰς ναοὺς μὴ ἐγκαινιασθέντας, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα: ἀντι-mensa=ἀντιτραπέζιον).

Τὰ ἐκ σανίδος ἀντιμήνια εἶναι σπανιώτατα, χαρακτηριστικὸν δὲ δεῖγμα μεταβυζαντινοῦ ἀντιμηνίου (τοῦ ἔτους 1653) φυλάσσεται εἰς τὴν μονὴν τοῦ Κύκκου τῆς Κύπρου μετὰ προσηλωμένων 50 μερίδων ἁγίων λειψάνων (Προδρόμου, Ἀποστόλων, στρατιωτικῶν ἁγίων, ἱεραρχῶν, ἁγίων γυναικῶν, τοπικῶν ἁγίων κ.λ.π.) φέρον εἰς τὰ περιθώρια καὶ ἐν μέσῳ τὰς συνήθεις τῶν μεταβυζαντινῶν ἀντιμηνίων ἐπιγραφάς¹, καὶ κοσμοῦμενον εἰς τὸ κέντρον διὰ σταυροῦ μετὰ λόγχης καὶ σπόγγου μὲ συνήθη μονογράμματα τοῦ μοναχικοῦ σχήματος². Ἄνωθεν τοῦ σταυροῦ ἔχει ἐπικολληθῆ ἐξ ἔλεφαντοστοῦ ἀνάγλυφος παράστασις τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου κρατοῦντος σταυρὸν ἐν στάσει δεομένου, εἰλημμένη προφανῶς ἐκ παλαιοχριστιανικοῦ κιβωτιδίου, κάτωθεν δὲ ἔκτυπον ἐγκόλπιον τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐπὶ ἔρυθροποῦ λίθου, ἐνδεδυμένου τὴν χλαμύδα καὶ κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν σταυρὸν διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἀσπίδα (Πίν. Θ'. εἰκ. 15)³.

Σύγχρονα πρὸς τὸ ξύλινον τοῦτο ἀντιμήνιον ἀλλ' ἐξ ὑφάσματος συνηθέστατα, φέρουν τὰς αὐτὰς περίπου παραστάσεις, ἐπιγραφὰς καὶ μονογράμματα μὲ τὴν προσθήκην τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν (Πίν. Ι'. εἰκ. 16),

1. Εἰς τὰ περιθώρια τῶν ἀντιμηνίων εὐρίσκεται τυπικὴ ἢ ἐπιγραφὴ: «Θυιαστήριον θεῖον καὶ ἱερὸν τοῦ τελείσθαι δι' αὐτοῦ τὰς θείας ἱερουργίας, ἁγιασθὲν ὑπὸ τῆς θείας χάριτος τοῦ Παναγίου καὶ ζωαρχικοῦ πνεύματος (ἢ ἔχον ἐξουσίαν τοῦ ἱερουργεῖν ἐν παντὶ τόπῳ τῆς δεσποτείας Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν), ἱερουργηθὲν παρὰ τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου ἢ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου... καὶ ἀφιερωθὲν ἐξ αὐτοῦ εἰς τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν (Μονήν)..... ἐν ἔτει ἀπὸ Κτίσεως Κόσμου (ἢ ἀπὸ Χριστοῦ Γεννήσεως...)» (εἰς τὰ ἀποσιωπητικά τίθενται ἐκάστοτε τὸ ὄνομα τοῦ καθυγιαζόντος ἱεράρχου καὶ τὸ ἔτος τῆς ἀφιερώσεως).

2. Τὰ μονογράμματα τῶν ἀντιμηνίων τῶν κοσμοῦμένων διὰ τοῦ σταυροῦ εἶνε συνήθως ὡς καὶ τὰ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος:

Α(ρχή) **Π**(ίσταως) **Μ**(υστηρίου) **Σ**(ταυρός)
Φ(ῶς) **Χ**(ριστοῦ) **Φ**(αίνει) **Π**(ᾶσι)
Υ(όπος) **Κ**(ρανίου) **Π**(αράδεισος) **Γ**(έγονε)
Θ(εοῦ) **Θ**(εᾶ) **Θ**(εῖον) **Θ**(αῦμα)
Ε(λένη) **Ε**(ῶρε) **Ε**(λέους) **Ε**(ρισμα)
Υ(οῦτο) **Υ**(ὸ Ξύλον) **Δ**(αίμονες) **Φ**(εῖττουσι).
Ρ(ήτορες) **Ρ**(ητῶς) **Ρ**(ητορεύουσι) **Ρ**(ήματα).
Χ(ριστός) **Χ**(άριν) **Χ**(ριστιανῆς) **Χ**(αρίζεται).

Τὸ ἀντιμήνιον τοῦ Κύκκου ἔχει καὶ ἕτερα:

Α(ρχή) **Χ**(ριστιανῶν) **Χ**(ριστοῦ) **Π**(ίστις)
Μ(εγάλην) **Χ**(άριν) **Χ**(αρίζει) **Σ**(ταυρός)

Καὶ τὰ ἐντὸς τοῦ τριγώνου:

Ε(λένης) **Υ**(ίδς) **Θ**(αῦμα) **Ε**(ώρακε)
Ε(ν τούτῳ) **Ν**(ίκα) **Κ**(ωνσταντῖνε) **Ε**(χθρούς).

3. Τὸ ἀντιμήνιον τοῦτο ἄνευ εἰκόνης ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Χ. Παντιλίδου ἐν Ἑπ. Ἐταιρείας Βυζ. Σπουδῶν Α' (1924) σελ. 241 κ.έ. (ἐνταῦθα δημοσιεύεται μόνον τὸ

ἐνῶ ἕτερα κάτωθεν τοῦ σταυροῦ ἔχουν τὸν Χριστὸν νεκρὸν. Ἀντιμήνια τοῦ 18ου αἰῶνος εἰσάγουν τὰ θέματα τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου, τῆς Ἀκρας Ταπεινώσεως (Πίν. I' εἰκ. 17) καὶ τέλος τοῦ Χριστοῦ εὐλογοῦντος ἐντὸς τοῦ ποτηρίου ἐκ δυτικῆς ἐπιδράσεως¹.

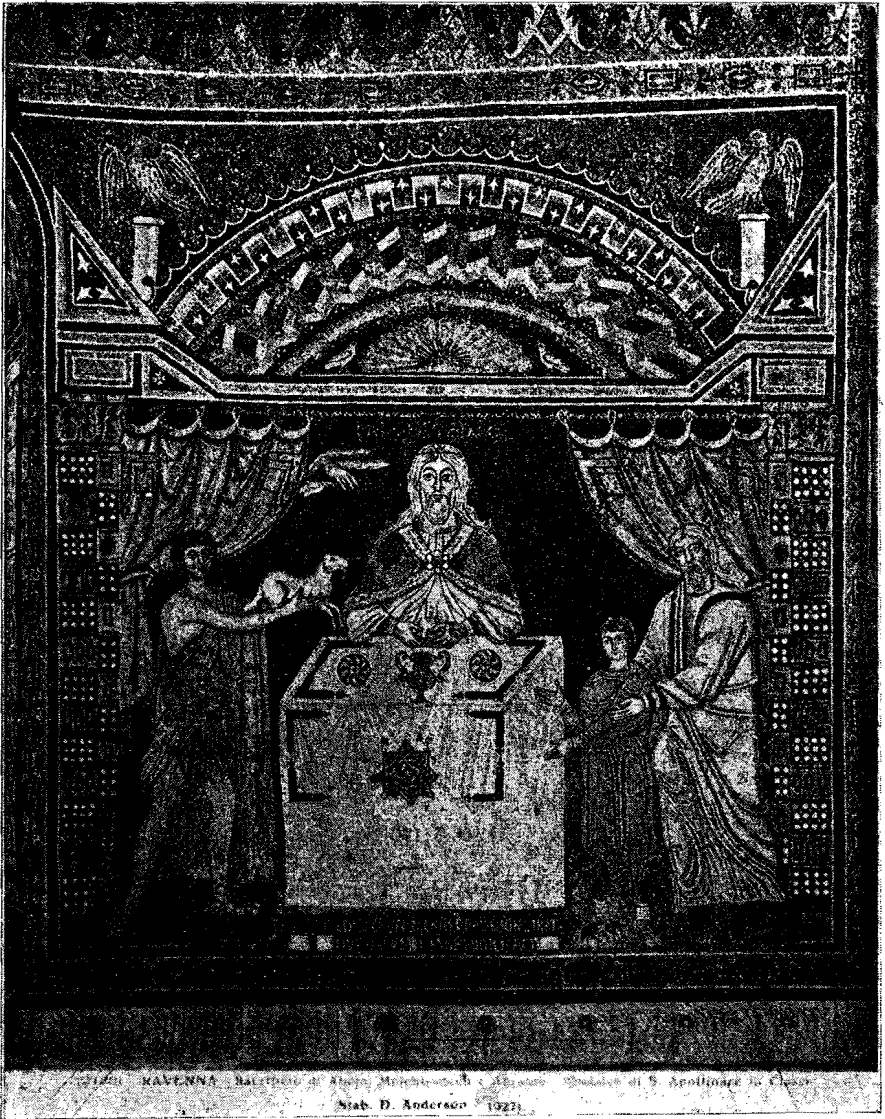
Χαρακτηριστικὸν τῆς ἀναμνήσεως τοῦ παλαιοῦ Ἀέρος εἰς ἀντιμήνια εἶνε διασωθὲν νεώτερον Ἀντιμήσιον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἔχον προσηραμμένον Ἀμνόν (Πίν. ΙΑ' εἰκ. 18). Εἶνε τὸ μόνον, καθόσον γνωρίζω, παράδειγμα μεταγενεστέρου Ἀντιμηνίου μετὰ τοῦ Ἀμνοῦ.

Εἰκ. 19. Τμήμα παλαιοχριστιανικῆς μαρμαρίνης πλακῆς ἀγ. Τραπεζῆς μετὰ τὴν παράστασιν τοῦ Ἀμνοῦ. (Ἐκ τῶν γλυπτῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου)

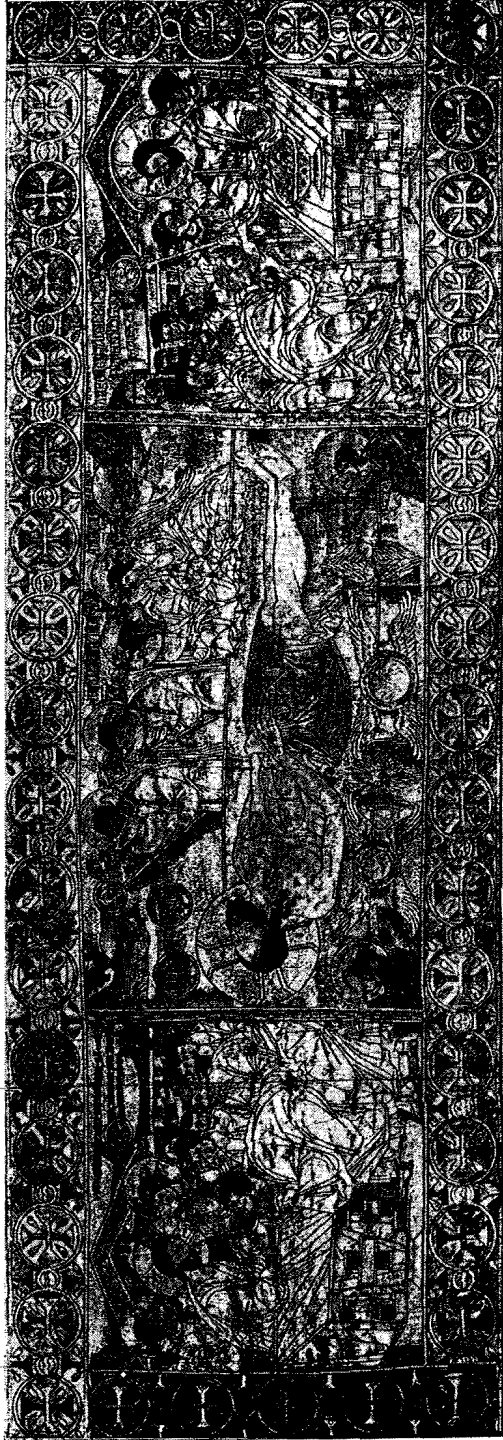
κεντρικὸν τμήμα' παράβαλε εἰκόνας τοῦ ἀντιμηνίου ἐν Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθήναι 1936 Πίν. 153).

1. Βλ. εἰς λ. Antimensium ἐν Cabrol, Dict. d'arch. chret. et de liturgie, I, σ. 2319 κ. ἔ. ἐνθα καὶ αἱ σχετικαὶ μαρτυρίαι τῆς ἐκκλ. φιλολογίας, πρβλ. καὶ ἴδιαν μελέτην περὶ ἀντιμηνίου τοῦ βουλγάρου ἱερέως Iv. Goschev, Σόφια, 1925.

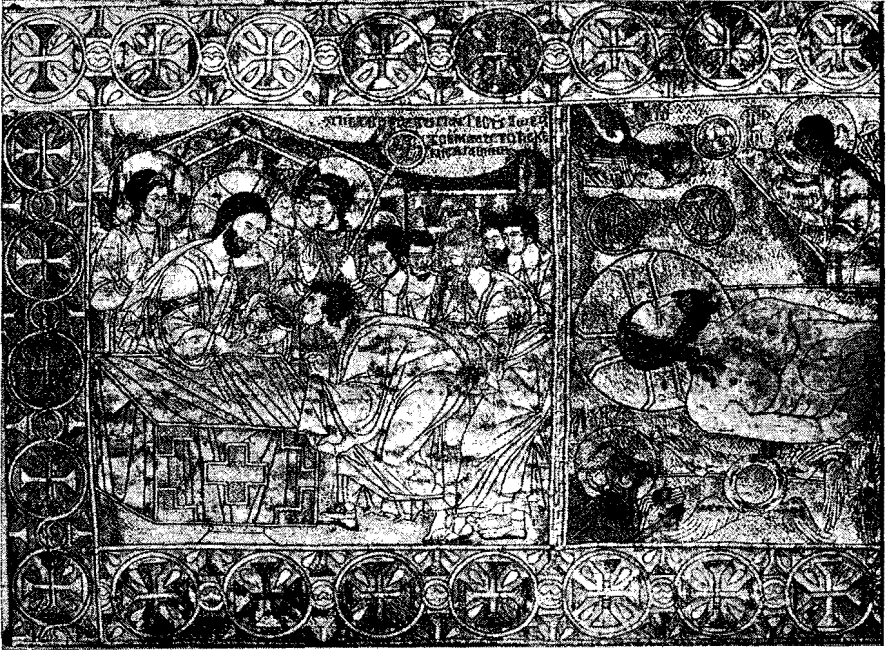

Εἰκὼν 1. Μωσαϊκὸν τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἀπολλινναρίου Ραβέννης.

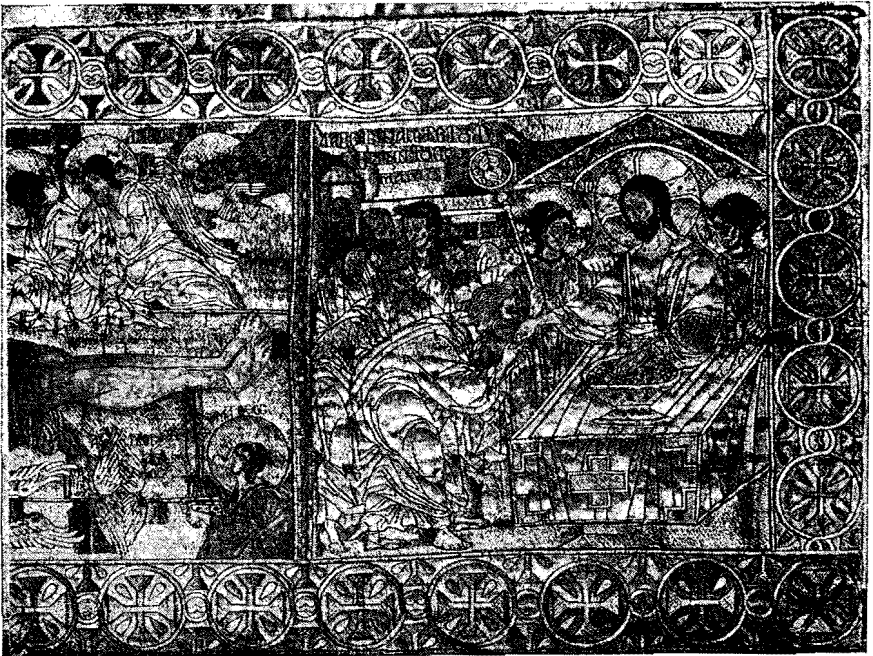
(Συμβολικὴ εἰκὼν τῆς Θ. Εὐχαριστίας μετὰ τὸν Μελχισεδὲκ ἱερουργοῦντα πρὸ τῆς ἁγ. Τραπέζης, ἐπενδεδυμένῃς διὰ τῆς «σινδόνης». Ἐκατέρωθεν τοῦ «ἀρχιερέως εἰς τὸν αἰῶνα» ὁ Ἄβελ προσφέρων τὸν Ἄμνόν καὶ ὁ Ἀβραάμ προσφέρων τὸν Ἰσαάκ συμβολικαὶ παραστάσεις συμβολίζουσαι τὴν θυσίαν τοῦ Ἄμνοῦ).

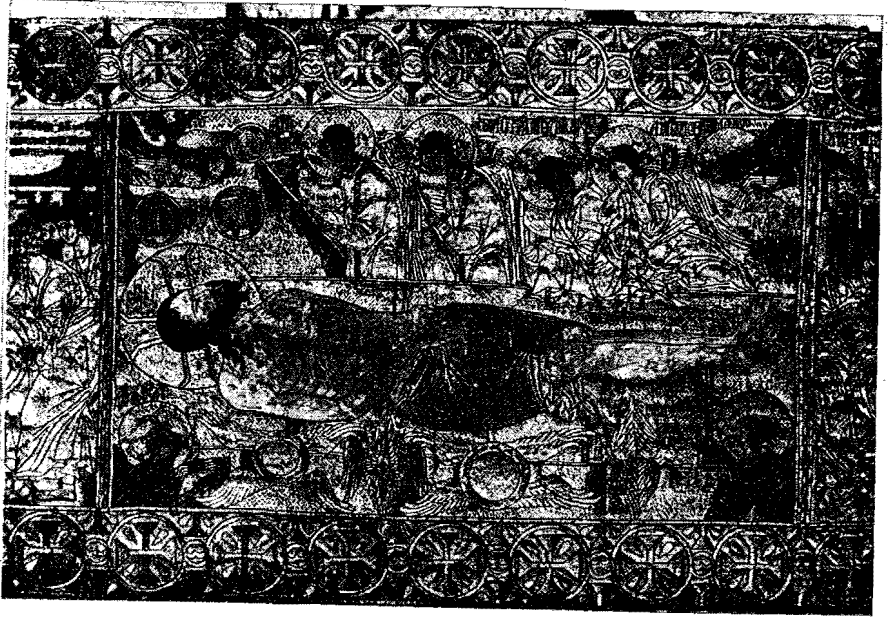
*Εἰκὼν 2. Βυζαντινὸς Ἄηρ (ὁ λεγόμενος Ἐπιτάφιος ἐκ Θεσσαλονίκης τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου)
(Κυριωτέρα δημοσίευσις τοῦ Ἐπιταφίου τούτου ἐγένετο ὑπὸ τοῦ G. Millet, ἐν Bull. de Corr. hellénique XXIX (1905)
σ. 251 κέ. περιλήψθη δὲ καὶ εἰς τὸ ἔργον τῶν Broderies religieuses etc. Πλν. CXCVII, CC-CCIV καὶ CLXXXII
πρόβλ. καὶ καίμενον σ. 94 κέ. Βλέπε καὶ Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Ἀθήναι, 1931· σ. 112 κέ.).*

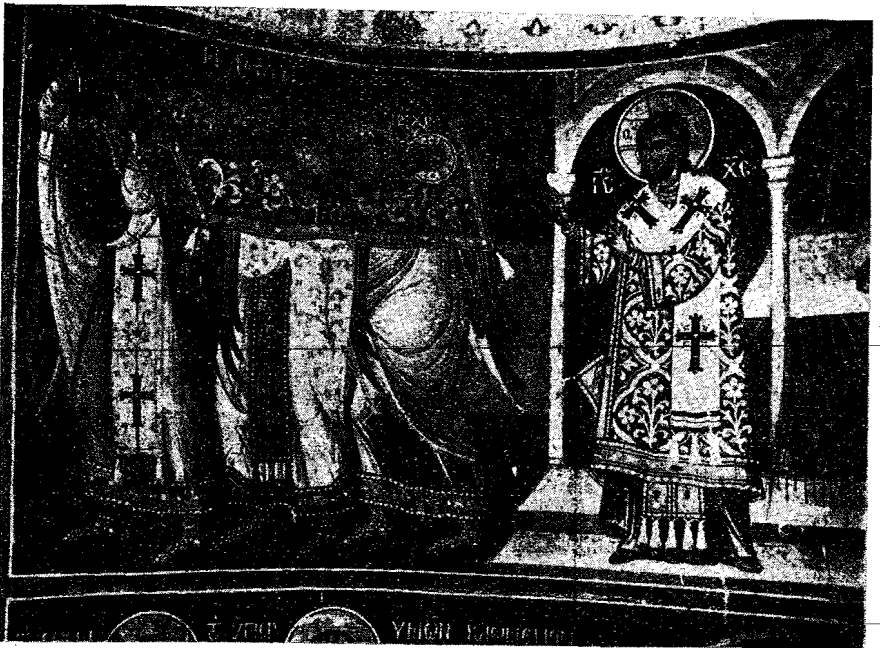
Εικόνα 3. Το αριστερόν τμήμα τοῦ Πίν. Β' «Πείτε ἐξ αὐτοῦ πάντες...»

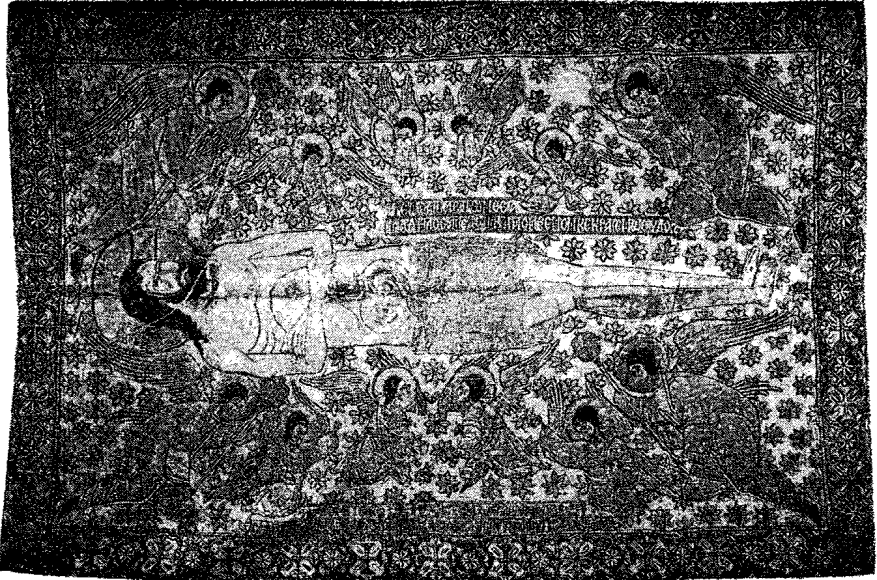
Εικόνα 4. Το δεξιόν τμήμα τοῦ Πίν. Β' «Λάβετε φάγετε...».

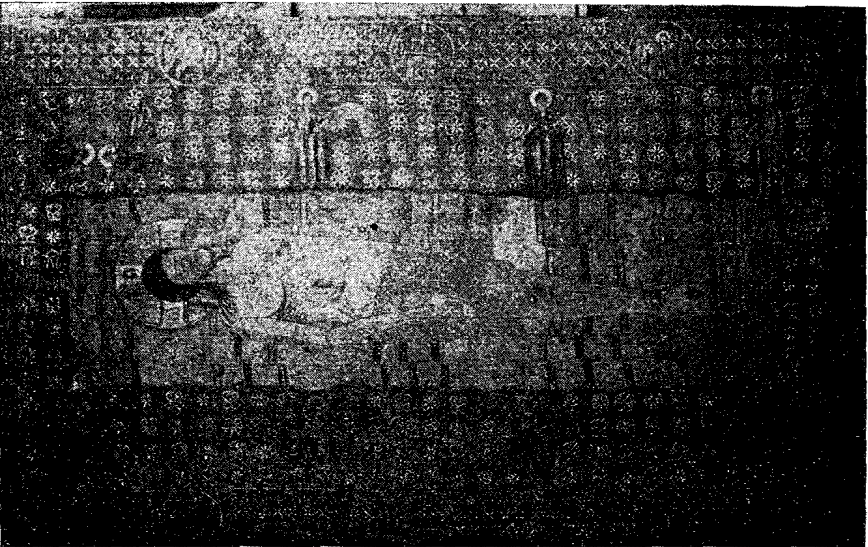
Εἰκὼν Β. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ Πίνακος Β'.

Εἰκὼν Γ. Τοιχογραφία τῆς ἀρτίδος τοῦ βυζαντινοῦ βασιῶς τῆς Μ. Καισαριανῆς (τμήμα τῆς Θ. Λειτουργίας)

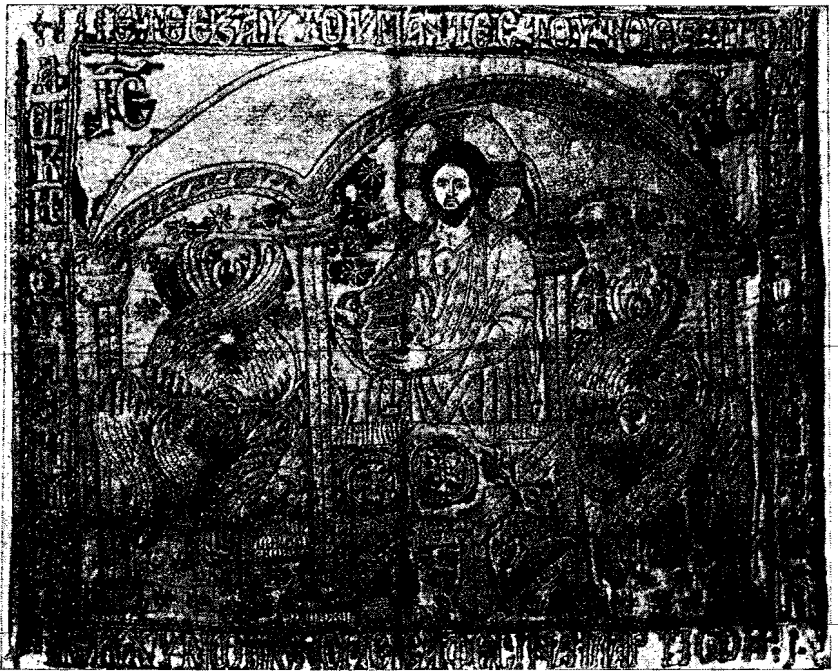
Εἰκὼν 7. Βυζαντινὸς Ἄηθ—Ἐπιτάφιος; 14^{ου} αἰῶνος
(τοῦ Θησαυροφυλακίου τῆς Μ. Πούτνας ἐν Ρουμνία).

Εἰκὼν 8. Βυζαντινὸς Ἄηθ—Ἐπιτάφιος Βεργαίου Ἀλβανίας
(ἀδημοσίευτος ἐκ φωτογρ. κ. Φ. Δραγούμη).

Εἰκὼν 13. Δισκοποτηροκάλυμμα 14^{ου} αἰ. (1481) Μ. Πούνας (σλαβωνικόν).

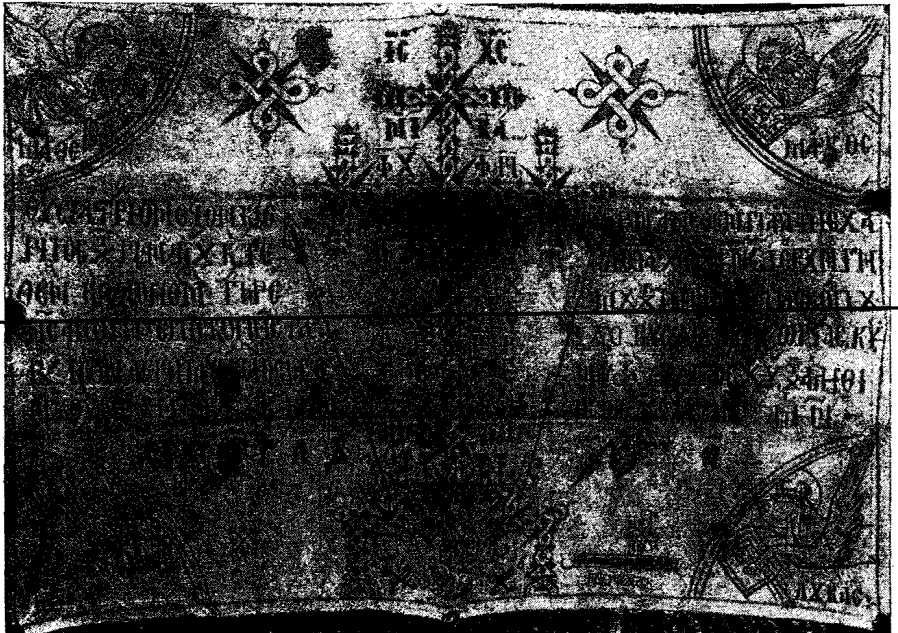
Εἰκὼν 14. Δισκοποτηροκάλυμμα Μουσείου Μπενάκη.

Εἰκὼν 15. Τὸ κεντρικὸν τμήμα ξυλίνου Ἀγγελιστοῦ τῆς Μ. Κύκλου Κύπρου.

Εἰκὼν 16. Ἀντιμήγιστον τοῦ ἔτους 1717 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσίου.

Εἰκὼν 17. Ἀντιμήγιστον τοῦ ἔτους 1626 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσίου
(δαρτηθὲν διὰ τοῦ Σεβ. Ἱεζεκιήλ Βελαντιδιώτου)

*Εἰκὼν 18. Ἀντιμήγιστον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου μετὰ τοῦ Ἄμνοῦ
(διαμορφωθὲν κατὰ πρότυπα τῶν παλαιῶν Ἀέρων).*